

**BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI INTELLEKTUAL VA KOGNITIV
KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY
ASOSLARI**

Maxmarizayev Xurshid Otaqulovich ¹

¹ *Shahrisabz davlat pedagogika instituti*

Jismoniy madaniyat kafedراس dotsenti

E-mail: maxmarizayevxurshid@gmail.com

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 13.06.2025

Revised: 14.06.2025

Accepted: 15.06.2025

KALIT SO‘ZLAR:

*intellektual
kompetensiya, kognitiv
rivojlanish, kasbiy
tayyorgarlik, didaktik
model, zamonaviy ta‘lim.*

Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari yoritilgan. Kompetensiyalarni rivojlantirishga ta‘sir etuvchi omillar, pedagogik yondashuvlar va amaliy mexanizmlar tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning o‘qituvchilik kasbida tutgan o‘rni zamonaviy ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi.

KIRISH. Bugungi kunda ta‘lim tizimi jamiyat taraqqiyotining strategik omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, inson kapitalini rivojlantirishda sifatli ta‘limning, ayniqsa pedagogik kadrlarga qo‘yiladigan talablarning doimiy o‘sib borayotgani kuzatilmoqda. Shu boisdan, oliy pedagogik ta‘lim muassasalari oldida bo‘lajak o‘qituvchilarda nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarni, balki kengroq ma‘nodagi intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb masala sifatida maydonga chiqmoqda.

Intellektual kompetensiya zamonaviy o‘qituvchining kasbiy faoliyatida muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash, tahliliy yondashuv va reflektiv mulohaza yuritish kabi ko‘nikmalarni qamrab oladi. Shu bilan birga, kognitiv kompetensiyalar o‘quvchi bilan muloqotda, ta‘lim mazmunini tushuntirishda va o‘quv jarayonini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bilim olish, eslab qolish, tafakkur qilish, tushunish, tahlil qilish va baholash kabi bilish faoliyatining barcha bosqichlarini o‘z ichiga oladi [Karimov I.A.,2008,12].

Bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv salohiyatini rivojlantirish ularning o'quv jarayonini interaktiv, ijodiy va samarali tashkil etish qobiliyatini shakllantiradi. Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish nafaqat shaxsiy rivojlanishga, balki o'quvchilarning chuqur bilim olishiga, ularning tanqidiy va mustaqil fikrlashiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi [Xodjayeva U., 216, 48].

Shu munosabat bilan, mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda intellektual va kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari, ta'sir qiluvchi omillar, zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda baholash mezonlari atroflicha yoritiladi. Ushbu tadqiqot sohaga oid nazariy qarashlar va amaliy tajribalarga tayangan holda olib borildi.

Intellektual va kognitiv kompetensiyalar haqida asosiy tushunchalar

Intellektual kompetensiyalar – bu shaxsning bilimga asoslangan tahlil qilish, umumlashtirish, muammoni hal etish, ilmiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlari majmuasidir. Bu kompetensiyalar o'quvchilarning o'rganilgan ma'lumotlarni chuqur tushunib olish, ular orasida bog'liqlik o'rnatish va yangi bilimlarni ishlab chiqish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Intellektual kompetensiya insonning tafakkur madaniyati, ilmiy dunyoqarashi va tafakkur uslubi bilan chambarchas bog'liq.

Kognitiv kompetensiyalar esa bilimlarni egallash, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash va yaratish kabi tafakkur faoliyatiga oid bosqichlarni qamrab oladi. Bular asosan B. Blum taklif etgan taksonomiya asosida tahlil qilinadi. Kognitiv kompetensiyalar o'quv faoliyatining har bir bosqichida muhim rol o'ynaydi, ayniqsa, tanqidiy fikrlash, qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarni hal etishda asosiy vositadir.

Har ikki kompetensiya ham quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

- Bilimlarni izchil va ongli egallash;
- Tahliliy va reflektiv fikrlashning rivojlanganligi;
- Mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasi;
- Kreativ (ijodiy) fikrlashga tayyorlik;
- Informatsiyani qayta ishlash va talqin qilish layoqati.

Zamonaviy pedagogika fanida bu ikki kompetensiya – intellektual va kognitiv – bir-birini to'ldiruvchi va mustahkamlovchi sifatida qaraladi. Ular o'qituvchilik kasbiga tayyorlanayotgan shaxsning bilimlarni samarali o'zlashtirishi va ularni amaliyotda qo'llay olishini ta'minlaydi. Shu sababli, oliy pedagogik ta'limda bu kompetensiyalarni shakllantirish ustuvor vazifalardan biri sanaladi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarda intellektual va kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishga doir ilmiy-nazariy asoslarni aniqlash, mavjud yondashuvlarni tahlil qilish va ularning samaradorligini baholash asosiy metodologik maqsad qilib belgilandi. Tadqiqotning metodologiyasi quyidagi yo'nalishlar asosida tashkil etildi:

Tadqiqot yondashuvi. Tadqiqot **muammoli-tahliliy** va **komparativ** (taqqoslov) yondashuvlarga asoslandi. Bunda mavjud ilmiy-nazariy manbalar tahlili, ilg'or xorijiy

tajribalarni o'rganish, hamda amaliyotda qo'llanilayotgan metodlarning o'zaro solishtirma tahlili amalga oshirildi.

Nazariy tadqiqot usullari. Tadqiqot davomida quyidagi nazariy tadqiqot usullaridan foydalanildi:

- **Ilmiy manbalar tahlili** – intellektual va kognitiv kompetensiyalarga oid xalqaro va mahalliy adabiyotlar, dissertatsiyalar, maqolalar, qonun hujjatlari o'rganildi;
- **Klassifikatsiya va sistemalashtirish** – kompetensiyalarni tasniflash, ularning tarkibiy qismlarini aniqlash orqali tizimli yondashuv qo'llanildi;
- **Gipotetik-deduktiv yondashuv** – mavjud nazariy qarashlar asosida taxminlar ilgari surilib, ularni amaliy tekshirishga yo'naltirildi [Bloom B., 1956, 5].

Empirik tadqiqot usullari. Bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini amalda aniqlash va rivojlanish dinamikasini kuzatish uchun quyidagi empirik usullar qo'llanildi:

- **So'rovnoma (anketlash)** – 3 ta pedagogik OTMda tahsil olayotgan 120 nafar talabaga test va savolnomalar tarqatildi;
- **Intervyu** – 15 nafar tajribali o'qituvchi bilan chuqurlashtirilgan suhbatlar o'tkazildi;
- **Pedagogik kuzatuv** – 20 dan ortiq dars jarayonida intellektual va kognitiv faoliyat elementlari real muhitda tahlil qilindi;
- **Diagnostik testlar** – talabalar fikrlash darajasi, muammoni hal qilish ko'nikmalari, eslab qolish va tushunish malakalari baholandi [Jonassen D.H., 2011, 91].

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari. Tadqiqot natijalarini tahlil qilish uchun **deskriptiv statistika** (foizlar, o'rtacha qiymat) hamda **grafik-tahliliy** usullar (diagramma va jadval asosida taqqoslash) qo'llanildi. Shuningdek, **korelatsion tahlil** orqali o'zaro bog'liqlik darajalari aniqlandi.

Tadqiqot ishtirokchilari va hududi. Tadqiqot Qarshi va Shahrisabz shaharlaridagi pedagogika oliygohlarida tahsil olayotgan 2–4-bosqich talabalari ishtirokida olib borildi. Ushbu subyektlar tanlanishida ularning dars jarayonida faol ishtirok etishi, o'zlashtirish darajasi va intellektual salohiyati hisobga olindi.

Natijalar

Tadqiqot davomida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish darajasi, ularning asosiy komponentlari, hamda mavjud muammolar aniqlashga qaratilgan empirik kuzatuvlar va so'rovnomalar o'tkazildi. Quyida asosiy natijalar yoritilgan.

Intellektual kompetensiyalar darajasi. So'rovnoma va test natijalariga ko'ra, talabalarning quyidagi ko'nikmalari baholandi:

- Muammoni aniqlash va tahlil qilish;
- Ijodiy yondashuv;
- Mustaqil qaror qabul qilish;

- Refleksiya qilish;
 Quyidagi jadvalda bu komponentlar bo'yicha 120 nafar talabadan olingan natijalar keltirilgan:

Kompetensiya turi	Yuqori darajada (%)	O'rta darajada (%)	Past darajada (%)
Muammoni tahlil qilish	42	46	12
Ijodiy fikrlash	38	51	11
Qaror qabul qilish	34	50	16
Refleksiya	29	56	15

Kognitiv kompetensiyalar darajasi. Bilish faoliyatining bosqichlarini (xotira, tushunish, tahlil qilish, baholash) aniqlash uchun maxsus testlar asosida quyidagi natijalar olindi:

Ko'nikma turi	O'rtacha ball	Maksimal ball
Ma'lumotni yodda saqlash	7.4	10
Tushunish	6.8	10
Tahlil qilish	6.3	10
Baholash	5.6	10

Asosiy muammolar. Tahlil davomida quyidagi muammolar aniqlandi:

- Talabalar tanqidiy va tahliliy fikrlashda qiyinchilikka duch kelmoqda;
- Dars jarayonida ijodiy topshiriqlarning yetishmasligi;
- O'qituvchilarda ham kognitiv kompetensiyalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- Baholash tizimlari ko'proq reproduktiv (yod olishga asoslangan) xarakterga ega.

Munozara

Tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarda intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishda mavjud muammo va imkoniyatlarni aniqlashda muhim asos bo'lib xizmat qildi. Bu natijalarni ilmiy-nazariy manbalar bilan solishtirish va ularning mazmunini chuqur tahlil qilish zarur.

Avvalo, kuzatishlar va tahlillar shuni ko'rsatdiki, aksariyat talabalar bilimlarni yod olishga asoslangan an'anaviy yondashuvdan hali ham to'liq voz kechmagan. Bu holat O'zbekiston oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv to'liq qaror topmaganini anglatadi. O'qituvchilar o'quv jarayonida talabalarni mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va kreativ fikrlashga yo'naltiruvchi topshiriqlarga kamroq urg'u berayotganliklari kuzatildi. Bu esa Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning (konstruktivizm, problemali ta'lim, aks ettirish texnologiyalari) keng joriy etilmasligi bilan bog'liqdir [Jonassen D.H., 2011, 91].

Shuningdek, talabalar orasida muammoni tahlil qilish, qaror qabul qilish kabi yuqori darajadagi intellektual faoliyat turlarini o'zlashtirishda farqlar mavjud. Ushbu farqlar, bir tomondan, individual o'quv yondashuvlarining farqliligiga, ikkinchi tomondan esa, o'qituvchilarning bu kompetensiyalarni shakllantirishdagi strategiyasiga bog'liq bo'lishi mumkin. Bu yerda pedagogning metodik yondashuvi va o'quv mashg'ulotlari mazmuni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, V.A. Slastyonin tomonidan ilgari surilgan fikrlash faoliyatini rag'batlantirishga oid tavsiyalar hozirgi davr uchun ham dolzarb sanaladi [Сластенин В.А., 2002, 112].

Tadqiqotda aniqlanganidek, kognitiv kompetensiyalar, ayniqsa, tahlil va baholash bosqichlarida sust rivojlangan. Bu natijalar B. Blum tomonidan taklif qilingan kognitiv domen darajalari tasnifi asosida baholandi va past darajali faoliyatlar (bilish va tushunish) yuqori darajalilarga (tahlil, baholash, yaratish) qaraganda ko'proq rivojlanganini ko'rsatdi [Bloom B.S., 1956, 44]. Bu holat, o'z navbatida, pedagogik faoliyatga tayyorlanayotgan talabalarni kelajakda mustaqil o'quv faoliyatini tashkil qilish, o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Yuqoridagi holatlar asosida, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kompleks yondashuv zarurati tug'iladi. Xususan, dars jarayoniga integrativ metodikalar, amaliy mashg'ulotlar, muammoli topshiriqlar va reflektiv tahlillarni keng joriy qilish lozim. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, simulyatsiya va vizual ta'lim vositalaridan foydalanish kognitiv va intellektual faoliyatni faollashtirishi mumkin.

Natijalarni boshqa mualliflarning ilmiy ishlari bilan taqqoslash orqali aniqlangan holatlar o'z tasdig'ini topdi. Jumladan, R. Shavelsonning tadqiqotlarida ham muammoli vaziyatlar orqali bilimni mustahkamlash kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim omil sifatida ko'rsatiladi [Shavelson R.J., 2008, 92].

Xulosa qilib aytganda, intellektual va kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish faqatgina bilim berish bilan cheklanmay, balki chuqur o'ylangan metodik va texnologik yondashuvlarni talab qiladi. Har bir pedagog bu kompetensiyalarning mazmunini to'g'ri anglab, o'quv jarayonida ularni samarali shakllantira olish uchun zamonaviy yondashuvlarni chuqur o'zlashtirishi lozim.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar asosida bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish bugungi ta'lim jarayonining dolzarb pedagogik muammolaridan biri ekani tasdiqlandi. Mazkur kompetensiyalar nafaqat kasbiy tayyorgarlikning, balki shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatning ham muhim tarkibiy qismlaridandir.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bo'lajak o'qituvchilar orasida mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammoni hal etish va qaror qabul qilish kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmagan. Bu holat, asosan, an'anaviy yondashuvlar

ustuvorligi, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanilmasligi, reflektiv va muammoli ta'lim usullarining kamligiga bog'liqdir.

Intellektual va kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish uchun o'qituvchi tayyorlov dasturlariga quyidagilarni samarali integratsiyalash muhim hisoblanadi:

- muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlarni qo'llash;
- tanqidiy va kreativ fikrlashni rag'batlantiruvchi metodikalar;
- axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanish;
- fikrlash jarayonlarini aks ettirish (refleksiya)ga yo'naltirilgan baholash vositalari.

Shuningdek, talabalarning o'zlashtirish darajasini chuqur individual tahlil qilish, ularning fikrlash tiplariga mos pedagogik yondashuvlarni tanlash zarurati mavjud. Bu esa, o'z navbatida, pedagogik jarayonda shaxsga yo'naltirilgan va faol-ta'limiy metodlarni qo'llashni taqozo etadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak o'qituvchilarning intellektual va kognitiv kompetensiyalarini samarali rivojlantirish uchun tizimli, zamonaviy va ilmiy asoslangan yondashuv talab etiladi. Bu yondashuvlar nafaqat nazariy bilimlarni chuqurlashtirish, balki amaliy ko'nikmalar va kasbiy faoliyatga tayyorlikni oshirish orqali yuksak natijalarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bloom B. *Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman, 1956.
2. Jonassen D.H. *Learning to Solve Problems*. Routledge, 2011.
3. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Marzano R.J. *The Art and Science of Teaching*. ASCD, 2007.
5. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. *Педагогика: Учебное пособие для студ. учреждений высш. проф. образования*. — М.: Академия, 2002.-512 с.
6. Ходжаева У. *Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат*. Тошкент, 2016.